

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)

Mourits, E.V.M.

Citation

Mourits, E. V. M. (2016, December 14). *Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)*. Vantilt, Nijmegen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45015>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45015>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

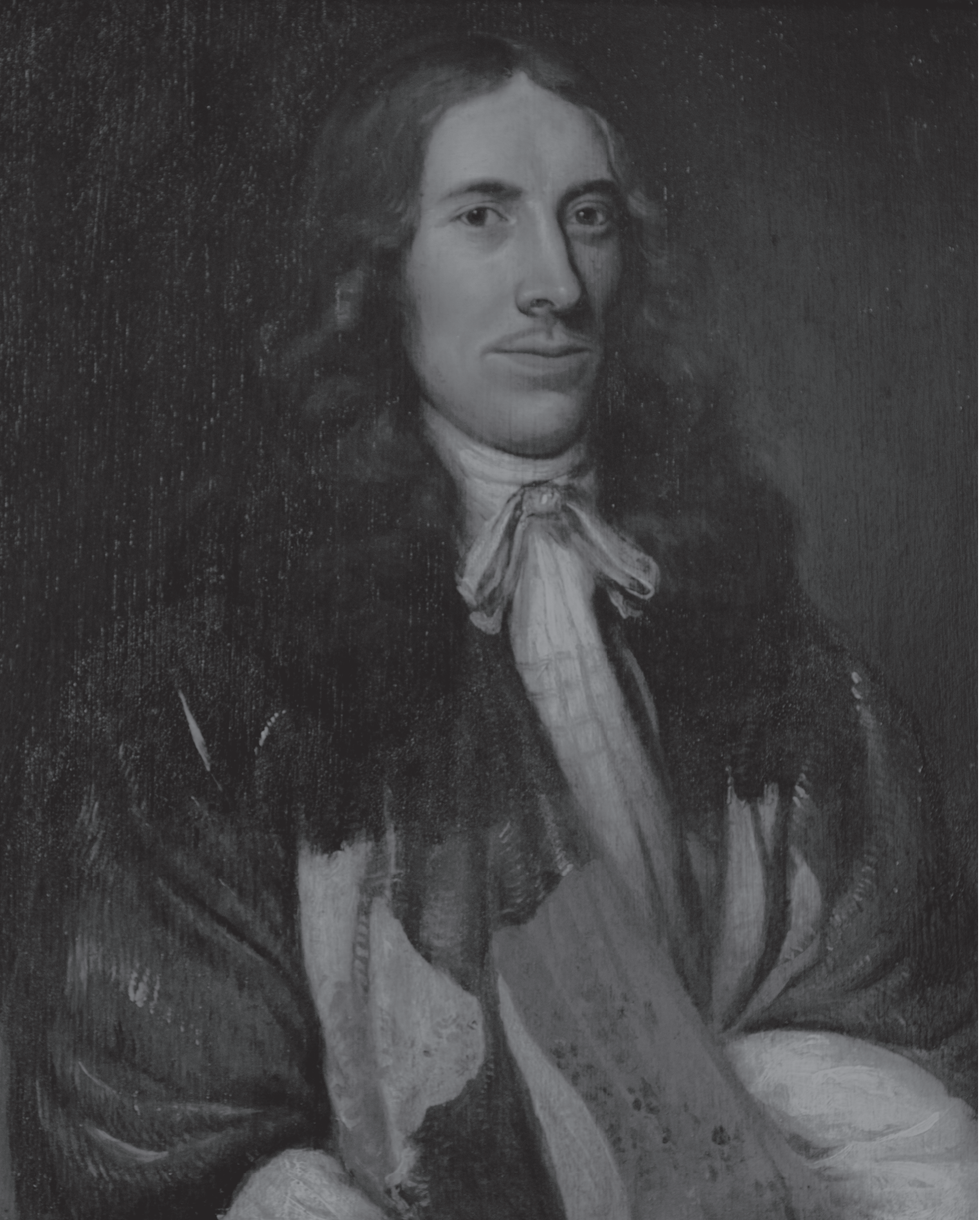

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45015> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Mourits, Esther

Title: Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)

Issue Date: 2016-12-14

Inleiding

Op Rapenburg 25 in Leiden, op de hoek van de Groen hazengracht, staat de Bibliotheca Thysiana. De bestemming van het gebouw is af te lezen aan de gevelstenen, waarin 'Johanni Thysii Bibliotheca' staat gebeiteld en het bouwjaar 'MDCLV' (1655). De bibliotheek is alleen op afspraak te bezichtigen, maar wie de boeken wil raadplegen kan daarvoor terecht in de leeszaal Bijzondere Collecties van de nabijgelegen universiteitsbibliotheek op de Witte Singel, waar ze op aanvraag naartoe worden gebracht. Het gebouw is niet groot, ongeveer zeven meter breed en veertien meter diep, met een boekenzaal die de hele eerste verdieping in beslag neemt. In de boekenkasten, die tegen de wanden zijn opgesteld, bevinden zich ongeveer drieduizend boekbanden, die meer dan vierduizend verschillende titels bevatten, variërend van omvangrijke meerdelige werken tot korte publicaties van een paar bladzijden. Op enkele exemplaren na zijn alle boeken gedrukt vóór 1800, hooguit een tiende daarvan dateert uit de periode na 1655. Veruit de meerderheid is geschreven in het Latijn. Er heerst een bijna serene stilte in de bibliotheek, want er wordt niet meer gewoond of gewerkt. Het interieur van de leeszaal is in originele staat bewaard gebleven, latere aanpassingen zijn in recente restauraties zoveel mogelijk ongedaan gemaakt. De begane grond is na het vertrek van de laatste bewoner opnieuw ingedeeld, en op passende wijze heringericht. Een bezoek aan het gebouw is als een stap terug in de tijd.

Het is ooit heel anders begonnen: toen de bibliotheek werd gesticht op basis van de boekenverzameling van de rijke zeventiende-eeuwse koopmanszoon Johannes Thysius, was het een van de belangrijkste centra van kennis en studie in Leiden. De universi-

teitsbibliotheek was nauwelijks groter.¹ Thysius had kort voor zijn dood de ongebruikelijke beslissing genomen zijn verzameling voor studiedoeleinden beschikbaar te stellen, in een speciaal daarvoor te bouwen bibliotheek. In zijn testament was voor dit doel een bedrag gereserveerd en was vastgelegd hoe beheer en onderhoud tot in de verre toekomst geregeld moesten worden.² Een prachtig plan, dat een groot aantal boeken binnen bereik van minder gefortuneerde studenten en geleerden zou kunnen brengen. Hoewel informatie ontbreekt over de manier waarop de bibliotheek in de eerste decennia van haar bestaan heeft gefunctioneerd, is er geen reden te veronderstellen dat het plan niet is geslaagd. In een traktaat uit 1680 over de mooiste bibliotheken van Europa wordt de Bibliotheca Thysiana genoemd, maar de Franse auteur Pierre Le Gallois was duidelijk niet bekend met de ontstaansgeschiedenis: 'Celle d'Antoine Thysius a Leide, laquelle de particuliere devint publique, & fut donnée à la celebre Université que Guillaume Prince d'Orange établit dans cette Ville.'³ De bibliotheek was inderdaad een publiek geworden particuliere instelling, maar geen bezit van de universiteit. Bovendien wordt Johannes hier verward met zijn achterneef Antonius, die tussen 1655 en 1665 bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek is geweest. Le Gallois wist verder weinig van de bibliotheken in de Noordelijke Nederlanden ('il y en a eu plusieurs autres dont je n'ay point eu de connoissance'), maar deze kende hij wel. Ook Johannes Lomeier, die in het tiende hoofdstuk van zijn *De bibliothecis liber singularis* uit 1680 een opsomming gaf van de beroemdste bibliotheken in Europa, vond het de moeite waard de Bibliotheca Thysiana in zijn

boek te vermelden: 'Lugduni in Batavis bibliotheca Antonii Thysii privatis sumtibus erecta, dotata, publicata.'⁴

Negentig jaar later was de situatie totaal veranderd. In 1770 vermeldde Frans van Mieris in zijn *Beschrijving der stad Leyden* de 'boekzaal van Thysius', die volgens hem was gesticht 'uit liefde voor de geleerdheid en tot sieraad der universiteit binnen de stad'. Net als zijn voorgangers schreef ook hij het initiatief abusievelijk toe aan Antonius Thysius, wat doet vermoeden dat historici elkaars werken als bron gebruikten, maar desondanks is zijn verslag van de ontstaansgeschiedenis correct. Hij moest helaas concluderen dat

de gemelde stichting wel loflyk [is] begonnen, maar eindelyk beklaglyk te niet geloopt, zelfs de naagelaatene boeken, zyn thans zoo verre verminderd, datze naauwlyks waardig zyn gezien te worden: nogtans woont 'er een opziender der boekzaale, welke op bestemden tyd toegang aan de nieuwsgierigen in het gemelde huis verleend.⁵

De oorzaak van de situatie was Van Mieris ook bekend: het was zover gekomen 'dewyl zyne naaste erfgenaamen de bestiering deezer erfmaakinge behielden, en aan niemand anders verplicht waren de inkomsten te verantwoorden'. Het was dus een kwestie van geld en een gebrek aan toezicht.

Thysius had in zijn testament vastgelegd dat de verantwoordelijkheid voor de bibliotheek te allen tijde gedeeld zou worden door twee curatoren die bij voorkeur moesten behoren tot zijn familie, wat betrouwbaarheid moest garanderen. Maar de interesse voor boeken en wetenschap, die zo noodzakelijk is voor deze functie, bleek niet zo gemakkelijk per testament overdraagbaar. De bibliotheek naar behoren toegankelijk houden en uitbreiden kostte vermoedelijk veel meer tijd en moeite dan de curatoren bereid waren te investeren. De laatste volgens de voorschriften benoemde curator, de Friese edelman Willem van Haren, pleegde in 1768 zelfmoord na een leven vol rokkenjagen, familietwisten en

schulden.⁶ Hij had verzuimd een tweede curator aan te stellen die het werk kon overnemen, waardoor de senaat van de universiteit het recht op benoeming opeiste, zoals voorgeschreven in het testament. Het zou uiteindelijk vijftien jaar duren voordat gelden en papieren van de Bibliotheca Thysiana in de boedel van Van Haren waren teruggevonden en overgedragen, maar de proceskosten die daarbij werden gemaakt kwamen voor rekening van de bibliotheek. Dertig jaar later deden zich nieuwe problemen voor, toen de nakomelingen van Thysius' familie door middel van rechtszaken uitbetaling van hun erfdeel afdwongen. De betaalregeling kon pas in 1849 met een schikking worden beëindigd, en vanaf dat moment restte er bijna geen geld meer voor het onderhoud van de bibliotheek.⁷

Toen Willem van Haren overleed, was er al jarenlang sprake van verwaarlozing. In 1741 constateerde de secretaris van de curatoren van de universiteitsbibliotheek Adriaan van Royen in een rapport dat er in 62 jaar maar 145 nieuwe boeken voor de Bibliotheca Thysiana waren aangeschaft. Bovendien vond hij het vreemd dat Antonius Thysius geen moeite had gedaan om ervoor te zorgen dat de collectie in de universiteitsbibliotheek was opgenomen. Hij schreef:

[...] off nu met deze fundatie is gehandelt volgens den wil van den testateur, zoude ligter by consequentie op te maken, als by gebrek van het testament na regten te bewijzen zijn, dogh ingevalle de Professor en Bibliothecaris Thysius deeze zyne neefs bibliotheecq met de fundatiegelden, geschikt ter augmentatie van dezelve, had geincorporeert gezien met de Publique Bibliothecq, zoude hy mogelyk de eer hebben gehadt, dat niemandt door zynen goeden raedt off door makingh van zijne familie de Publique Bibliothecq meerder zoude hebben doen aangroeien.⁸

Van Royens constatering over het gebrekkige aankoopbeleid wordt bevestigd door het relatief kleine aantal boeken in de bibliotheek dat na 1655 is uitge-

geven. Alleen de eerste twee generaties curatoren hebben zich daadwerkelijk ingezet voor de uitbreiding en het beheer, daarna ging het snel bergafwaarts.⁹ Pas toen de universiteit de verantwoordelijkheid voor de bibliotheek overnam was er sprake van enige verbetering, vooral door de persoonlijke inzet van een aantal curatoren, gekozen uit de senaat van hoogleraren. Tijdens het curatorschap van de historicus professor R.J. Fruin werd in 1879 voor het eerst een volledige en gedetailleerde catalogus van de bibliotheek gepubliceerd, samengesteld door conservator P.A. Tiele.¹⁰ Een paar jaar later begon een andere medewerker van de universiteitsbibliotheek, L.D. Petit, aan de samenstelling van een catalogus van de pamflettencollectie uit de bibliotheek.¹¹

In 1922 verbeterde de financiële situatie, toen de echtgenote van een andere bekende Leidse historicus en curator, professor P.J. Blok, bij haar overlijden een geldbedrag naliet aan de bibliotheek. Dit bedrag werd drie jaar later door Blok zelf nog verhoogd. Dankzij dit 'Blok'-fonds, waaraan een gedenksteen in de entreehal van de bibliotheek herinnert, was het weer mogelijk boeken aan te schaffen. Er is zover bekend echter nooit een acquisitieplan opgesteld voor uitbreiding van de bibliotheek, hoewel Thysius daarvoor in zijn testament een jaarlijkse rente van f 300 had gereserveerd. Afgezien van wat spaarzame aankopen door de curatoren zijn er in de bibliotheek alleen een paar legaten – waarvan de belangrijkste de collectie Swedenborg – en dubletten uit andere bibliotheken – waarvoor elders geen plaats was – terechtgekomen.¹² Deze situatie is blijven voortbestaan tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw.

In 1997 is door de curatoren een reeks belangrijke veranderingen in gang gezet. Het zeventiende-eeuwse gebouw werd vanwege het ontbreken van geld en expertise voor noodzakelijk onderhoud tegen een symbolisch bedrag overgedragen aan de Vereniging Hendrick de Keyser, die zich inzet voor behoud van architectonisch of historisch waardevolle huizen in Nederland.¹³ De laatste bewoner trok uit de custoswoning op de begane grond, die eeuwenlang bewoond was geweest, opdat het gebouw grondig kon

worden gerestaureerd.¹⁴ De collectie werd tijdelijk naar de universiteitsbibliotheek overgebracht. Boeken die door ruimtegebrek op zolder waren opgeslagen, en die door hun gewicht schade dreigden toe te brengen aan het gebouw, werden daar weggehaald. Werken die geen relatie hadden met de geschiedenis van de bibliotheek of geen waardevolle toevoeging tot de collectie vormden, werden elders ondergebracht of verkocht. De omvangrijke pamflettencollectie, die in lage kasten rondom de leeszaal was opgesteld, werd naar het magazijn van de universiteitsbibliotheek verplaatst om het ruimtelijk effect van de zaal te herstellen. De Stichting tot Behoud van de Bibliotheca Thysiana werd opgericht om fondsen te werven waarmee de restauratie van beschadigde boekbanden kon worden bekostigd.¹⁵ Ook het archief van de bibliotheek, dat al enkele decennia eerder in de universiteitsbibliotheek was ondergebracht, is uiteindelijk gereorganiseerd en in 2013 voorzien van een nieuwe inventaris.¹⁶ Het enige wat nog ontbrak, was een boek over de bibliotheek.

Hoewel de Bibliotheca Thysiana inmiddels al meer dan 350 jaar geleden is gesticht, is er bijzonder weinig over gepubliceerd. Een paar boek- en bibliotheekgerelateerde periodieken hebben in de tweede helft van de negentiende eeuw een passage aan de bibliotheek gewijd, maar pas in 1907 schreef curator P.J. Blok voor het eerst een kort overzicht van de ontstaansgeschiedenis, het gebouw en de collectie.¹⁷ In verschillende jaargangen van het *Leids jaarboekje* zijn nadien aanvullende artikelen gepubliceerd, onder meer over de bouw van de bibliotheek, over het beheer ervan sinds de stichting en over de educatiereis die Johannes Thysius van 1646 tot 1648 maakte.¹⁸ Tijdens de twintigste eeuw bleven met een zekere regelmaat korte stukken verschijnen in kranten en tijdschriften, meestal geschreven door een bibliofiele bewonderaar, historicus of Leidenaar die de lezer deelgenoot wilde maken van de onvermoede schatten die zich achter de gevel van het gebouw aan het Rapenburg bevinden.¹⁹ De auteurs hebben zich meestal beperkt tot een kort historisch overzicht dat

niet veel meer informatie bevat dan het artikel van Blok.

Een enkele keer is meer studie verricht ten behoeve van een artikel dat een aspect van de bibliotheek tot onderwerp heeft: door Jef Schaeps over de prentenverzameling, en door Frans Janssen over de relatie tussen de bibliotheek en bepaalde contemporaine publicaties over het verzamelen van boeken.²⁰ Paul Hoftijzer schreef over voormalige bezitters van boeken uit de bibliotheek, onder wie de geograaf Johannes de Laet, prins Maurits en de 'prinses van Portugal' Juliana Catharina, een kleindochter van Willem van Oranje, en over de manier waarop hun bezittingen in de bibliotheek terecht zijn gekomen.²¹ Verder is ruimschoots aandacht besteed aan het gebouw in het zogenoemde 'Rapenburg boek' en aan de architect die het ontworpen heeft, Arent van 's-Gravesande.²² Maar de twee belangrijkste vragen zijn tot nu toe onbeantwoord gebleven: hoe is de Bibliotheca Thysiana tot stand gekomen, en waarom?

In dit onderzoek neemt Johannes Thysius een belangrijke plaats in. De ontstaansgeschiedenis van de bibliotheek is onlosmakelijk met zijn persoon verbonden: hij is op grote schaal gaan verzamelen, hij heeft de boeken geselecteerd en aangeschaft en hij heeft de beslissing genomen om zijn particuliere bibliotheek voor lezers open te stellen. Van Johannes Thysius is uit de bovenstaande publicaties niet veel meer bekend dan dat hij afkomstig was uit een rijke koopmansfamilie, rechten heeft gestudeerd, een educatiereis heeft gemaakt en op 31-jarige leeftijd is overleden. Op het portret dat in de Bibliotheca Thysiana hangt, waarschijnlijk een kopie van een verloren gegaan origineel, staat een jongeman afgebeeld met lang donker haar. Hij is niet gekleed in stemmig zeventiende-eeuws zwart laken, maar in een kleurig zijden gewaad, de dracht van studenten en geleerden in Leiden in de zeventiende eeuw. Nergens in de door hem nagelaten papieren heeft Thysius iets losgelaten over zijn beweegredenen voor het verzamelen van boeken, maar net als zijn kleding was zijn leven kleurrijker dan de eerste indruk doet vermoeden. In de eerste twee hoofdstukken van dit boek is

geprobeerd om met behulp van biografische gegevens over Thysius te achterhalen wat zijn motieven zijn geweest bij het samenstellen van de bibliotheek, en hoe hij bij de praktische aanschaf van boeken te werk is gegaan.

In het derde hoofdstuk is niet Thysius zelf het uitgangspunt, maar de samenstelling van zijn bibliotheek. De uiteenlopende lijst titels in de catalogus van Tiele uit 1879 leest als het pak van Sjaalman in de Max Havelaar van Multatuli.²³ Er staan boeken in over Italiaanse kookkunst, de stad Dendermonde, het boek Job, de steen der wijzen, de loop der planeten, vrouwenziektes, fortificaties, de levens der Romeinse keizers, de manier van procederen in Holland, tabak, Arabische gezegden, navigatie op zee, de valkenjacht, magneten en magnetisme, de onzekerheid en ijdelheid van de wetenschap, insecten, de kwadratuur van de cirkel, de vijf ordes der architectuur, geluk en ongeluk, de schermkunst, grafmonumenten, maten en gewichten, de geschiedenis van Florence, meteorologie, de orde der jezuïeten, rationele filosofie. Et cetera.

De lijst is even gevarieerd als eindeloos, wat leidt tot de vraag hoe de bibliotheek van Thysius op basis van de inhoud getypeerd kan worden. Om die vraag te beantwoorden wordt de bibliotheek in de bredere context geplaatst van de tijd en cultuur waarin zij tot stand is gekomen. Want boeken zijn niet alleen objecten die door hun fysieke eigenschappen een bepaalde waarde en aantrekkingskracht vertegenwoordigen, het zijn bovenal dragers van kennis. Universele, algemene, specifieke of specialistische kennis – verzameld door de eeuwen heen en over de hele wereld, nieuw ontdekt of bewerkt en herzien, systematisch of chronologisch geordend, geïllustreerd en geannoteerd. De methode die hierbij is gebruikt, wordt in de inleidende paragrafen van het derde hoofdstuk uitgebreid uiteengezet en toegelicht. Het vierde hoofdstuk ten slotte is gewijd aan de beslissing van Thysius om zijn bibliotheek open te stellen voor gebruikers, en wat hem daartoe tot inspiratie en voorbeeld heeft gediend. Want het is niet de verzameling boeken waardoor Thysius beroemd is

geworden, maar de stichting van de Bibliotheca Thysiana.

Er is geen lang betoog nodig om het stellen van vragen naar het hoe en waarom van de Bibliotheca Thysiana te verantwoorden. De historische waarde van het gebouw en de bijzondere collectie boeken, de eigenschappen die door de eeuwen heen hebben gezorgd voor het voortbestaan van de bibliotheek, rechtvaardigen het onderzoek naar de geschiedenis ervan. Maar doordat niet alleen het werk van Thysius, maar ook de inhoud van de boeken die hij bezat bij het beantwoorden van deze vragen worden betrokken, vindt het onderzoek aansluiting bij de ontwikkeling van de bibliotheekgeschiedenis gedurende de afgelopen decennia. Bibliotheekhistorici die sinds de jaren vijftig een poging hebben gedaan hun vakgebied te definiëren, verschillen vaak van mening, maar niet over de relevantie van hun onderwerp: bibliotheken zijn onmisbaar bij het verspreiden van kennis, en dragen bij aan de culturele ontwikkeling van een samenleving. Bibliotheekgeschiedenis is daarmee een onderdeel van de geschiedenis van de verspreiding van kennis, cultuur en ideeën.²⁴ Enerzijds wordt aan deze geschiedschrijving een bijdrage geleverd door grootschalige projecten, zoals de digitalisering van bibliotheekcatalogi en de inventarisatie van Europees drukwerk uit de eerste eeuwen na de uitvinding van de boekdrukkunst in *short-title catalogues*.²⁵ Anderzijds wordt er op kleinere schaal aan bijgedragen door historici die de inhoud van individuele bibliotheken met behulp van boedelinventarissen, bibliotheek- of verkoopcatalogi reconstrueren, om vast te stellen hoe boeken verspreid zijn geraakt en hoe ze werden gebruikt.

Het belang van de studie van privébibliotheken voor de cultuur- en ideeëngeschiedenis is onder meer door de boekhistorici Paul Raabe en Bert van Selm onder woorden gebracht. Raabe deed dat in artikelen gewijd aan de bibliotheken van de Duitse geleerden Hermann Conring en Geldericus Crummus. Hij betoogde dat kennis van het boekenbezit van een zeventiende-eeuwse geleerde als Conring inzicht geeft in de geleerdecultuur van die periode,

omdat kennis destijds voor het grootste deel uit boeken werd verkregen.²⁶ Naar aanleiding van zijn onderzoek naar de bibliotheek van Crummus beschreef hij in detail hoe de resultaten kunnen bijdragen aan de cultuurgeschiedenis van de stad, de streek en mogelijk zelfs aan die van de hele zeventiende eeuw – maar hij gaf toe dat de bron wat te beperkt was voor zinvolle conclusies. Zijns inziens maakt alleen een vergelijking met andere, gelijktijdig en onder dezelfde omstandigheden samengestelde bibliotheken conclusies over de geschreven canon van een tijdperk mogelijk, en kan de betekenis en de kwaliteit van een bibliotheek alleen in relatie tot andere collecties worden vastgesteld.²⁷

Toen de boekhistoricus Bert van Selm zijn studie van Nederlandse boekhandelscatalogi in de zeventiende eeuw afrondde, stelde hij vast dat er over de geschiedenis van privébibliotheken in de Nederlanden nog maar weinig bekend was. Hij leverde zelf een waardevolle bijdrage door de opkomst van de veilingcatalogus te beschrijven en te analyseren, de belangrijkste bron van informatie over de samenstelling van privébibliotheken. Net als Raabe heeft hij aangegeven waartoe verder onderzoek zou kunnen leiden:

Om te kunnen beschrijven hoe de samenstelling van de boekerijen zich in de loop der tijd wijzigde, hoe het aandeel van de boeken in de landstaal groeide en hoe steeds vaker boeken niet uitsluitend vanwege de inhoud verworven werden, is het noodzakelijk om de veilingcatalogi van na 1610 bibliografisch in kaart te brengen. Deze bronnen kunnen optimaal benut worden bij de studie van het cultureel klimaat en de ‘sociology of knowledge’, van de wetenschaps-, de kunst-, de literatuur- en de ideeëngeschiedenis.²⁸

In theorie moeten de plannen van Raabe en Van Selm te realiseren zijn, maar voor het zover is moet er nog heel veel informatie over het particuliere boekenbezit in de zeventiende eeuw worden verzameld, gecatalogiseerd en toegankelijk gemaakt. Dit kan

nog jaren duren. Maar naarmate er steeds meer gegevens over bibliotheken beschikbaar komen, zal het om te beginnen mogelijk worden algemene uitspraken te doen over zaken als omvang, kosten, reden voor ontstaan en samenstelling van bibliotheken – al dan niet in relatie met de professionele, religieuze of sociale achtergrond van de eigenaar.²⁹

In dit onderzoek is een poging gedaan de bibliotheek van Thysius op basis van deze criteria te plaatsen in zijn tijd. Er is nog geen canon vastgesteld van werken die in een geleerdenbibliotheek niet mochten ontbreken, maar er is voldoende geschreven over de geschiedenis van de wetenschap uit die tijd om te kunnen beoordelen wat er van belang moet zijn geweest. Er is nog geen vergelijkingsmateriaal beschikbaar in de vorm van reeds beschreven en geanalyseerde boekencollecties van geleerde tijdgenoten, maar veilingcatalogi van die collecties zijn inmiddels wel geïnventariseerd en toegankelijk gemaakt. Zo kunnen de resultaten van dit onderzoek een bijdrage leveren aan een geschiedenis van de zeventiende-eeuwse privébibliotheken in de Nederlanden.

In de loop van het onderzoek is duidelijk geworden dat de Bibliotheca Thysiana en het bijbehorende archief een rijkdom aan gegevens bevatten, die te omvangrijk is om te kunnen samenvatten in een aantal

algemene uitspraken. Het grootste deel van de collectie van Thysius is bewaard gebleven en hoeft niet te worden gereconstrueerd uit een inventaris of catalogus. Dat betekent dat de boeken kunnen worden ingezien, dat is na te gaan welke titels in een band zijn samengebonden, of er sprake is van eigendomsmerken of gebruikerssporen, en wat de kwaliteit is van de boekband. Thysius heeft informatie nagelaten over de boekverkopers bij wie hij de boeken kocht, over prijzen en over de identiteit van vorige eigenaars. Dit levert meer informatie op over individuele boeken dan relevant is voor het onderzoek naar de bibliotheek als geheel.

Daarnaast is het onmogelijk alle onderwerpen die in de bibliotheek zijn vertegenwoordigd, van de Italiaanse kookkunst tot de rationele filosofie, in dit boek aan de orde te stellen. Er moesten keuzes worden gemaakt, zorgvuldig verantwoorde keuzes, maar die zijn ongetwijfeld van invloed geweest op de uitkomst van het onderzoek. Het is niet ondenkbaar dat een studie van de bibliotheek vanuit een andere invalshoek of met ander vergelijkingsmateriaal andere conclusies oplevert. Maar er moet een begin worden gemaakt, een aanzet worden gegeven die hopelijk nog vaak reden zal geven voor verder onderzoek.

